

## BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI BADIY NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING MAZMUNI VA MOHIYATI

*Hamidova Kamola Mamirovna*

*Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),*

*katta o'qituvchi Qo'qonDPI*

*Jo'rayeva Kamola G'ayratovna*

*Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabasi, Qo'qonDPI*

**Annotatsiya:** maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini badiiy nutqini rivojlantirishning mazmuni va mohiyati tahlil qilingan va ilmiy asoslangan.

**Kalit so'zlar:** tarbiya, nutq, badiiy adabiyot, dostonlar, she'r, xazil she'rlar, topishmoq, masallar, xalq ertaklari, hikoyalar.

**Abstract:** in the article, the content and essence of the development of artistic speech of elementary school students is analyzed and scientifically based.

**Key words:** education, speech, fiction, epics, poems, humorous poems, riddles, parables, folk tales, stories.

**Аннотация:** в статье анализируется и научно обосновывается содержание и сущность развития художественной речи учащихся начальной школы.

**Ключевые слова:** образование, речь, художественная литература, былины, поэмы, шуточные поэмы, загадки, притчи, народные сказки, рассказы.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda badiiy so'z katta o'rin tutadi. Bolalar xalq ertaklari, she'r, hikoyalar eshitishni yaxshi ko'radilar. Bolalar adabiyoti, avvalo o'zining qiziqarli mazmuni, badiiy obrazlarining go'zalligiga, tilning ifodaliligi, she'riy so'zlarning musiqaviyligi bilan bolalarga quvonch baxsh etadi. Ayni vaqtda u bolalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Buyuk rus demokratik V.G.Belinskiy bolalar kitobi tarbiya uchun yoziladi, "Tarbiya—buyuk ish, u insonning taqdirini hal qiladi» - deb ta'kidlagan.

Badiiy adabiyotning qimmatini bolaning har bir jihatdan o'sishiga ta'sir ko'rsatishidir. Badiiy adabiyot bolaga jonajon o'lka tabiatining kishilarning mehnati va hayotini, ularning qilayotgan ishlari va ko'rsatayotgan qahramonliklarini, bolalar hayotidan olingan voqyealar, bolalarning o'yinlari, ermaklari va qilayotgan mehnatlarini himoya qilib beradi. Kishilarning ichki dunyosini yoritib, ularning xarakterlari, his-tuyg'ulari, xatti-harakatlarini, shuningdek, tasvirlangan hodisalarga yozuvchining munosabatini ko'rsatib, badiiy adabiyot asarlari bolani hayajonlanishga, asar qahramonlariga achinishga yoki ularni qoralashga majbur qiladi. Eng yaxshi badiiy adabiyot asarlari bolalarda biror narsaga yaxshi-yomon, adolatli-adolatsiz, to'g'ri-noto'g'ri deb, o'zlariga xos bir yordam beradi. Bolalar kitobning qiziqarli

mazmuni do'stlik, halollik, mehnatsevarlik, o'rtoqlik namunalari ko'rsatadi. Bolalar badiiy adabiyot asarlari estetik jihatdan tarbiyalashga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Badiiy asarlarning yorqin obrazlari, jonjon tabiatning shoirona manzaralari, she'rlarning musiqaviyligi, tilning o'tkirligi, ifodaliligi bolalarga yoqadi. Bolalar badiiy so'z qudratini his etadilar, uncha katta bo'lmagan ertaklar, xalq ashula hamda she'rlarini tez va osongina eslab qoladilar.

Badiiy so'zga muhabbatni ilk yoshdan boshlab tarbiyalab borish zarur, bola bog'chadan maktabga ana shu muhabbat bilan o'tadi va keyinchalik Vatan adabiyotini sevadigan bo'lib qoladi. Xalq, og'zaki ijodi – ertaklar, topishmoqlar, maqollar, qo'shiqlarning ko'plari uzoq o'tmishda va hozirgidan tubdan farq qiladigan voqyeligidan tubdan farq qiladigan turmush sharoitida yaratilgan xalq ijodi asarlaridan faqat tarbiya vazifalariga javob beradiganlari tanlab olinadi.

Aql-idroki yoki jasurligi bilan, sabr-toqati yoki mehnati bilan har qanday qiyinchiliklarni yengadigan dovyurak, vijdonli qahramonlar ishtirok etadigan ertaklardan bolalar juda hayratlanadilar, bunday ertaklar bolalarni ijobiy qahramonlarga nihoyatda hayrixoh bo'lishga, yovuzlikka, nohaqlikka, qizg'anchilikka, makr-xiyloga nisbatan murosasiz bo'lishga majbur etadi.

O'zbek xalq ertaklaridan tashqari ko'pgina rus xalq va mamlakatimizdagi boshqa xalqlar ertaklari ham bolalarga o'qib beriladigan ertaklar jumlasiga kiradi. Rus mumtoz adabiyoti namoyondalaridan A.S.Pushkin, N.A. Nekrasov, L.N. Tolstoy, K.D.Ushinskiy va boshqalarning asarlari bolalarga o'qib berish dasturiga kiritilgan. O'zbek yozuvchilari, shoirlari bolalar uchun juda ko'p ajoyib asarlar yaratganlar. G'.G'ulom, N.Orifjonov, I.Muslim, P.Mo'min, Sh.Sa'dulla, Q.Hikmat, Q.Muhammadiy va boshqalarning asarlari bolalarga o'qib beriladigan asarlarning eng boy manbasi hisoblanadi. Boshlang'ich o'quvchilariga bag'ishlangan adabiyotlar ro'yxatidan rus yozuvchilari va shoirlari: V.Mayakovskiy, A.Kononov, S.Mixalkov, A.Gaydar, K.Chukovskiy va boshqalarning tarjima qilgan asarlari keng o'rin olgan. Bu ro'yxatga chet el yozuvchilari Sh.Perro, X.K.Andersen va boshqalarning ertaklari ham kiradi. Bolalarga o'qib beriladigan asarlar doirasiga har xil janrdagi asarlar: hikoya va povestlar, proza hamda she'r shaklidagi ertaklar, dostonlar, xazil she'rlari, topishmoqlar, masallar kiradi.

O'qituvchi bolalarda adabiy asarni idrok qilish ko'nikmasini tarkib toptiradi. Bola asarni tinglayotib, uning mazmunini o'zlashtiribgina qolmay, balki muallif tasvirlayotgan his-tuyg'ular va kayfiyalarni his etishi ham lozim.

O'quvchilarda birgalashib eshitish malakalarini, uyushqoqlik bilan savollarga javob berish va o'qib berilgan asar asosida savollar berish, illyustrasiyani diqqat bilan ko'zdan kechirish, kitobga yaxshi munosabatda bo'lish ko'nikmalarini tarbiyalash zarur. O'quvchilarda kitobga berilish, bilishga qiziqish, o'qigangan asar haqidaga taassurotlarni o'rtoqlashish istagi va ko'nikmasini tarbiyalashi lozim.

Bolalar kitobi bolaga tushunarli bo'lgan, uning aqli va qalbiga yetib borgan, ya'ni bola yozuvchining hikoya qilayotgan narsasini tushunadi hamda his eta olgan taqdirdagina u o'zining tarbiyaviy rolini bajaradi.

Har bir asarni tevarak-atrofdaga ma'lum hodisalar bilan bog'lash va o'sha vaqtdagina o'qib berish lozim, deb o'ylash noto'g'ri. Albatta, kitobdagi hodisalarga bog'liq mavzuni o'qib berish kerak. Lekin boshqa vaqtda ham bunday kitob o'qishni o'tkazish lozim.

Sh.Sa'dullaning she'rini o'qigandan so'ng o'tkaziladigan suhbatda o'quvchilarga injiq qizning xulq-atvorini baholashga ko'maklashadigan savollar berish kerak.

O'qituvchi: Gulbodomni yaxshi qiz deb bo'ladimi?

O'quvchilarning javoblari.

O'qituvchi: Nima uchun?

O'quvchilarning javoblari.

O'qituvchi: Siz bunday qiz bilan do'st bo'lishni istarmidingiz? Nega?

O'quvchilarning javoblari.

O'qituvchi: Gulbodomni uchratsangiz unga nima degan bo'lar edingiz?

O'quvchilarning javoblari.

O'qituvchi: Gulbodomga qanday g'amxo'rlik qilishingiz va yordam berishingiz haqida nimalarni aytib berar edingiz?

O'quvchilarning javoblari.

Bilim beruvchi xarakterdagi kitoblar, masalan, mehnat haqidagi kitoblar muqaddima suhbat va o'qigandan keyinga suhbatni boshqacha mazmunda bo'lishini talab etadi. Mehnat haqidagi kitob bolalar uchun kishilarning kasblari, mashinalar va mehnat qurollari haqidagi bilimlar manbai bo'lib xizmat qiladi.

Bilim beruvchi kitoblar har xil bilimlar manbai bo'libgina qolmay, balki kishilarning mehnatiga hurmat, tabiatga nisbatan muhabbat va hokazo fazilatlar tarbiyalash vositasi bo'lib ham xizmat qiladi. Shuning uchun kitob bilan ishlashni shunday yo'lga qo'yish g'oyat muhimki, u bolalarda yuksak axloqiy sifatlar tarbiyalash imkonini bersin (masalan, katta guruhda Q.Muhammadiyning "Etik" she'rini o'qishda).

*Monolog nutq*- dialog nutqqa nisbatan ancha murakkab bo'lib, bu bitta odam tomonidan amalga oshiriladigan nutqdir. Monolog nutq(hikoya qilishda)da bitta kishi gapiradi, qolganlari esa tinglaydilar. Monolog nutq ko'pchilikka qarata aytiladigan nutq bo'lgani uchun, u har doim mantiqiy jihatdan izchil, grammatik jihatdan shakllangan, hamma tushunarli va ravon bo'lishi kerak.

Monolog nutq (hikoya qilish) yaxshi xotirani, nutqning shakl va mazmuniga diqqatni yo'naltirishni talab etadi. Shuning bilan bir vaqtda, monologik nutq tafakkurga tayanadi.

Monologik nutq lingvistik (tilshunoslik) tomondan ham murakkab hisoblanadi. Monolog nutq tinglovchilarga tushunarli bo'lishi ushuni yoyiq gaplardan, aniq lug'atdan foydalanish kerak. Hikoya qila olish qobiliyati kishilarning muloqotda bo'lish jarayonida katta rol o'ynaydi. Bola uchun esa bu qobiliyat bilish vositasi, o'z bilimlarini, tasavvurlarini tekshirish vositasi hisoblanadi. Bolalarda monologik nutqning shakllanishi ularda mantiqiy tafakkurning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, bola nutqi monologik nutqqa aulanishi uchun u tilning lug'atini va grammatik tomonini erkin egallagan bo'lishi kerak.

Ruhshunoslarning aytishicha, bolalarda monologik nutq besh yoshdan boshlab paydo bo'ladi. 3-4 sinflarda o'quvchilarni hikoya qilishga o'rgatish vazifalari va ularning mazmuni ancha murakkablashadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari birinchi yarim yillikda tanish hikoya va ertaklarni mustaqil holda qayta hikoya qilishga, asar qahramonlarining suhbatini ifodali so'zlab berishga o'rgatiladi.

O'qish darslarida birinchi marta o'qib berilgan kichik ertak va hikoyalarning mazmunini qayta hikoya qilishga, o'rtoqlari hikoya qilayotganda e'tibor bilan tinglashga, turli buyumlar va yil fasllarini tavsiflovchi (avval o'qituvchining savollari, so'ngra namuna va reja asosida) hikoya tuzishga o'rgatiladi.

Keyinchalik o'quvchilarga tanish ertak va hikoyalarni tinglashni, ularda ishtirok etuvchi personajlarning gaplarini, o'ziga xos xususiyatlarini tushunishni, asar mazmunini hikoya qilayotgan o'rtoqlarining nutqini diqqat bilan eshitishni, asar matnini buzib hikoya qilgan joylarini payqashni o'rgatish davom ettiriladi.

O'quvchilarda suratlar bo'yicha hikoya tuzishni o'rgatayotganda, avvalo, ularning mustaqil fikrlashlariga, suratda tasvirlangan voqealarga o'z munosabatlarini bildirishlariga imkon yaratish kerak. Shu bilan birga, rasmda aks ettirilgan mavzuli voqeaga qarab ilgari nima bo'lgani va keyin nima bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritishga undash. Tabiat manzaralari aks ettirilgan suratga qarab, undagi go'zallikni, nafislikni ifodalay oladigan tasviriy so'zlar, o'xshatish va sifatlashlar ishtirokida gap tuzishga o'rgatib borish ham amalga oshiriladi.

Badiiy adabiyotni tanishtirish orqali monologik nutqni o'stirishning yuqoridagi dastur vazifalari va mazmuniga ko'ra boshlang'ich ta'lim o'quvchilari hikoya qilib berishning quyidagi turlarini egallashlari lozim:

1. O'qigan ertak va hikoyalarni qayta hikoya qilib berish.
2. O'qish darslarida birinchi marta o'qib berilgan hikoya va aytib berilgan qisqa ertaklarni qayta hikoya qilib berish.
3. Ko'rib turgan narsa-buyumlar: o'simliklar, kiyimlar, idish-tovoqlar, mebellar va hokazolar bo'yicha tasviriy hikoya tuzish.
4. Voqeaviy-syujetli rasmlar bo'yicha tasviriy hikoya tuzish.
5. O'quvchilar o'z tajribalari asosida xotiradan hikoya qilib berishlari.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:**

1. Qodirova F., Qodirova M. Bolalar nutqini o‘stirish nazariyasi va metodikasi. Toshkent – 2006 yil.
2. Qosimova K va boshqalar “Ona tili o‘qitish metodikasi ” Toshkent 2009.
3. Hamidova, Kamola Mamirovna. "On andijan polysynonym and its variants." ASIAN JOURNAL OF MULTIDIMENSIONAL RESEARCH 10.5 (2021): 661-664.
4. Muhammadalievich, Uluqov Nosirjon, and Hamidova Kamola Mamirovna. "ABOUT SYRDARYA HYDRONYM VARIANTS." Web of Scientist: International Scientific Research Journal 3.6 (2022): 1667-1670.
5. Mamirovna, Hamidova Kamola. "ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ ТОПОНИМИИ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ И ВАРИАНТАХ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМОВ." Gospodarka i Innowacje. (2022): 1-9.
6. Ubaydullaevna, N. S., Mehmonalievich, T. A., Mamirovna, H. K., & Nosirovna, N. D. ON THE PRINCIPLES OF CATEGORIZATION OF WORDS.
7. Abdulxayeva, M. (2023). ONA TILI VA O ‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA DIDAKTIK METODLARNING TUTGAN O‘RNI. Scienceweb academic papers collection.